

אפרים יעקב ז"ל

ד"ר אפרים (אפי) יעקב נע"ג¹ נולד בנהריה בז' באדר תשי"ג (22 בפברואר 1953) ובה גם נתבקש לבית עולמו ב"א בניסן תשע"ה (31 במרס 2015). את לימודיו בבית הספר היסודי ובבית הספר התיכון עשה אפרים בעיר הולדתו; ובמקביל ללימודיו בבתי הספר של מערכת החינוך הישראלית למד ב'חדר' וכן בבית אביו מנחם דאוד יעקב נגאר נע"ג, שהטביע על אפרים חותם בל יימחה. שיכון הפועלים בנהריה, שבו גרו הוריו של אפרים יחד עם רבים מעולי תימן שעלו ארצה בשנות החמישים של המאה העשרים, היה בית היוצר שבו התעצבה אישיותו. בדברים שכתב במבוא לספר 'אלגדס: מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן', שהותיר בכתובים, כתב אפרים: 'כל ימי גדלתי בין זקנות וזקני תימן, ושכונת התימנים בנהריה הייתה לי פיסת תימן בארעא דישראל. מעולי תימן אלה ספגתי כל צליל וכל גוון תרבותי שניתן היה לקלוט'. כל מעייניו של אפרים נתונים היו להכרת מורשתה התרבותית של יהדות תימן, לשימורה ולהנחלתה. היוודעות לתרבותן של כל קהילות ישראל בתימן עמדה לנגד עיניו, אך חיבה יתרה שמורה הייתה בלבו להתעמקות במורשתם של יהודי דרום הארץ על מחוזותיה השונים, שהיקר ביניהם בעיניו היה חוגריה, מקום הולדתם של אבותיו ואבות אבותיו. בשעת רצון ובדיחות דעת אהב אפרים להכתיר עצמו בתואר 'אחרון יהודי חוגריה', הגדרה עצמית שחזר והשמיע שוב ושוב עד שנחקה בלכותיהם של רבים מחבריו.²

1 נחלו עֲדָן וְנָן, קיצור שגור על לשונם של יהודי תימן, שאפרים נמנה עמם.
2 ראו: מאיר בן אברהם עפארי, 'החוגרי האחרון: אפרים בן מנחם דאוד ובדור', מקורות (ביטאון בית המדרש הפתוח ללימוד משנת הרמב"ם) 6 (תשע"ו), עמ' 13-15. הגיליון הוקדש ברובו לדברים לזכרו של אפרים שכתבו כמה מחבריו

ההשכלה המסורתית שרכש אפרים בילדותו ובנעוריו בנהריה כללה לימודי כתיבת סת"ם והלכות שחיטה. בהיותו בן שלוש עשרה הוסמך לשוחט, ולימים למד גם הלכות מילה וזכה למול בעצמו את שני בניו, דוד ויהונתן, יבל"א. התעמקותו בלימוד מורשתה של יהדות תימן על שלל היבטיה, הן במישור האקדמי הן באפיקים התורניים המסורתיים, החלה רק לאחר בואו לירושלים באמצע שנות השבעים, לשם לימודים באוניברסיטה העברית. הוא הגיע לירושלים מיד אחרי שירותו הצבאי, שאת מרביתו עשה ברמת הגולן, ושבעיצומו התרגשה ובאה על הארץ מלחמת יום הכיפורים. באותה מלחמה שירת אפרים במחיצתם של שלושה מאלופי צה"ל, אורי שגיא, אביגדור בן-גל (יאנוש) ורפאל איתן (רפול), שאפרים היה הקצ"ר האישי שלו.

באותן שנים שאחרי מלחמת יום הכיפורים החל אפרים להתמסר כל כולו לאהבתו הגדולה – חקר יהדות תימן. העיסוק בה נעשה בד בבד עם לימודיו האקדמיים. נפשו נקשרה בשני מורי הוראה חשובים, מבחירי חכמיה של יהדות תימן בארץ, שייצגו שתי תפיסות עולם הפוכות ממש. האחד היה מרי חיים סינאוני, שאפרים הגדירו גדול המקובלים שעלו מתימן למדינת ישראל בעליית 'על כנפי נשרים', בשנת 1950; מלומד זה היה נציג מובהק של המסורת העיקשית, שטיפחה את לימוד הקבלה. ומנגד היה מרי יוסף קאפח, מגדולי חכמי תימן במאה העשרים ונציג נודע ובולט של המסורת הדרדעית, מיסודו של סבו מרי יחיא קאפח, שדחתה את הקבלה על הסף וטיפחה את לימודי ההלכה והפילוסופיה היהודית של ימי הביניים ובעיקר את משנתו של הרמב"ם.

דומה ששני קטבים אלה דרו אצל אפרים בכפיפה אחת. הוא היה רציונליסט, תלמיד הרמב"ם הספוג כל כולו בלימוד הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, שאליה החל להתוודע בלימודיו בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית; אך הייתה בו גם משיכה עצומה לקבלה, שהעיסוק בה אפיין חלקים נכבדים מיהודי תימן ובאופן ניכר את מי שמוצאם מן המחוזות הדרומיים של הארץ. אפרים התוודע לקבלה תחילה בלימוד מסורתי אצל חכמים מבית מדרשו של מרי חיים סינאוני, אך לימים גם באמצעות מוריו בחוג למחשבת ישראל, ובראשם פרופ' משה אידל, שבהדרכתו כתב את עבודת הדוקטור שלו, על תולדות הקבלה בתימן. נוסח מעובד ומנופה של מחקרו זה של אפרים, 'אלוה מתימן יבוא: פרקים בתולדות הקבלה בתימן' (תשע"ו, 2016), ראה אור ב'מכון בן-צבי' במלאות שנה לפטירתו. על פי צוואתו של המחבר נערך הספר והובא לדפוס בידי כותב שורות אלה, חבר וידיד נפש של המחבר.

הקרובים: מאיר עפארי, ירון סרי, אורי מלמד, זיכרון חסון, זרח זכריה ושלמה אביג, שהקדיש שיר לזכרו.

זמן לא רב אחרי בואו לאוניברסיטה העברית בירושלים נעשה אפרים אבן שואבת לכל מכיריו, ואין פלא שחברים רבים נמשכו לאישיותו הסגנונית ולמאור פניו. מעגל החברים סביבו הלך וגדל במרוצת השנים. רבות משיחותיו של אפרים עם חבריו נסבו על כמה ממוריו הנערצים. הוא היה קשור עמם בעבודות הערכה ואהבה, שתה בצמא את דבריהם ואהב לחלוק עם חבריו את שחויה במחיצתם. ראש וראשון להם הוא פרופ' ישעיהו ליבוביץ, שאפרים היה תלמיד-חבר שלו. אפרים בילה במחיצתו הרבה מעתותיו, ובצדק חש אמון והערכה גם מצד ליבוביץ כלפיו. הדבר בא לידי ביטוי בין היתר בכך שליבוביץ הפקיד בידי את הוצאתם לאור של שניים מספריו ('אמונה, היסטוריה וערכים' [תשמ"ב, 1982] ו'בין מדע לפילוסופיה' [תשמ"ז, 1987]). לימים הופקדו בידי אפרים חלקים מן העיזבון הספרותי של ליבוביץ. ליבוביץ אהב את אפרים אהבה גדולה, ואין ספק שלא פחות משחיפש אפרים את קרבת המורה חיפש המורה את תלמידו האהוב והמסור.

אפרים כיתת את רגליו אל כל קצות הארץ לבתיהם של חכמי תימן בערים, בכפרים ובמושבים. תמיד היה מצויד במכשיר הקלטה כדי להציל מפיהם כל פרט מידע שבאמצעותו יוכל לבנות את מאגר המידע הבלתי נדלה שלו על יהדות תימן. מלאכת איסוף זו נעשתה במסגרת עבודתו בפונותיקה הלאומית שבספרייה הלאומית בירושלים (הקרויה עתה 'ארכיון הצליל הלאומי'), אך עניינו של אפרים בתרבותם של יהודי תימן על ענפיה השונים חרג הרבה ממה שדרשה הפונותיקה. הוא התמסר כל כולו למלאכת התייעוד של מסורות מוזיקליות, של חזנות ונוסחי תפילה, של מסורות לשון ושל מנהג ופולקלור של יהודי תימן, מתוך ניסיון להבין עד תום את העולם הדתי והרוחני שבו צמח ובשאיפה להעשיר עולם זה במחקריו שלו.

אפרים היה היסטוריון שדה של יהדות תימן שהתמחה בהיסטוריה שבעל-פה (Oral History). הוא לא ראה בעצמו היסטוריון המשחזר את תולדותיהם של יהודי תימן רק מתוך כתביהם ויוצר מהם סינתזה משלו. מעייניו היו נתונים בעיקר ליצירת קורפוס של המקורות ההיסטוריים שעל פיהם צריכה להיכתב ההיסטוריה של יהודי תימן. כך כתב אפרים בהקדמה לחיבורו על יהודי אלגדס שהוזכר לעיל:

בעבודתי זו אין אני בא לנתח או לפתח תיאוריות אלא להציג נתונים היסטוריים. החומר המובא כאן אין לו כל מקור אחר והוא בחינת פעולת הצלה של אמת. מקורותיי כולם הם מפי רב ולא מפי כתב. המידענים כבר מזמן אינם בינותינו ותעודה זו הינה יחידאית עד שהיום היא כבר אינה יכולה להיכתב... עבודתי זו אינה נשענת על אף מקור כתוב. הסיבה לכך

היא פשוטה; אין לנו כל מקור אחר על אודות הנושא הנדון כאן מלבד המידענים. גישתי בעבודתי היא יצירתו של מקור שלא היה בנמצא.

יתר על כן, אפרים היה חדרור תודעת שליחות, שנבעה מהיותו בן להורים מן הדרור האחרון לחיים יהודיים בתימן והדרור הראשון לחיים חדשים בארץ. הוא סבר שעיקר המאמץ בחקר ההיסטוריה של יהודי תימן צריך להיות מושקע בהצלת חומרים, ולא רק חומרים בדפוס ובכתבייד אלא יותר מזה – עדויות שבעל־פה. אין תחום בחייהם של יהודי תימן שאפרים לא היה סקרן להכירו ולתעדו. עבודתו בפונותיקה הלאומית הוקדשה בראש ובראשונה לתיעוד מסורות הפיט שהילכו בתימן. בשימורן מילא תפקיד כפול – הן של מאסף, מקליט, מתאר, רושם ומקטלג הן של מסרן, שסיפק בעצמו מידע על המסורות האלה כמעט מכלי ראשון. הוא אף שימר בקולו הערב עשרות פיוטים, ורבים מהם מוגשים להאזנה באתר 'הזמנה לפיט' (www.piyut.org.il). כל זאת עשה בעבודתו בפונותיקה הלאומית. במשך קרוב לארבעה עשורים שבהם היינו קשורים בקשרי חברות הראה לי אפרים עשרות קבצים של חומרים שאסף בעמל רב: מילונים למונחים בתחומים שונים (מידות ומשקלות, כלי עבודה, מקצועות שבהם עסקו יהודי תימן), קובצי מנהגים, נוסח חוגרי של הגדה של פסח ועוד כהנה וכהנה. ואולם בימי חייו, שנגדעו בעיצומם, הספיק לפרסם רק שני חיבורים, שהם אפס קצהו של השפע העצום שאסף וליקט ביגיעה רבה: האחד הוא מהדורה מוערת של 'מעיל קטן: פירוש לספר מעיל שמואל לרבי שמואל דוד אוטולינג' מאת מרי יחיא צאלח, שראתה אור בשנת תשנ"ב (1992), והאחר – 'תימנה: מבוא לארץ אלחוג'יה' למרי יוסף רצ'א, שפורסם שלוש שנים אחר כך, בשנת תשנ"ה (1995). 'תימנה' הוא מקור היסטורי שילד אפרים מפי אחד המסרנים שלו, מרי יוסף רצ'א, וכך יצר את מה ששאף לו כל ימיו – מקור היסטורי העומד לרשות החוקרים. חיבור אחר במתכונתו של הספר 'תימנה' הוא ספרו הנזכר 'אלגדס: מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן'. שני החיבורים הללו, 'תימנה' ו'אלגדס', הם דוגמאות מובהקות להיסטוריה שבעל־פה, שזכות גדולה עמדה לאפרים בהעלאתה על הכתב. כך הוא ראה את הזיקה בין שני חיבורים אלה:

במובן מסוים ספרי זה ['אלגדס'] הוא המשכו של ספרי 'תימנה' – מבוא לארץ אלחוג'יה' והמשכה של מגמת איסוף מקורות שבעל פה בהתאם למה שלמדנו שנים הרבה אצל הפרופ' שלמה מורג ובמסגרת עבודתי בפונותיקה שבאוניברסיטה העברית בירושלים. די לה לסקירה קצרה זו על מנת ללמד שלא הרבה נחקר ונכתב על אודות היישוב היהודי שמחוץ לצנעא ומצב המחקר עדיין רחוק מלספק תמונה על דרום תימן היהודית.

תלמידו וידידו של אפרים, תום פוגל, נטל עליו לעסוק בעיבודו ובהכנתו לרפוס של הספר על אלגדס, ויש לקוות שלא ירחק היום שהוא יראה אור. בשיחות רבות שקיים אפרים עם אחרוני זקני תימן נזכרו לא אחת שמותיהם של אנשי מפתח בקבלה. אלה היו אישים מרכזיים שלא השאירו אחריהם כתובים, אך לדברי אפרים השפעתם לא הייתה פחותה מההשפעה של מי שכתבו ספרים, מפני שבאישיותם היו דוגמה ומופת לקהלם. אפרים הצר על היכחדותה של מורשתם בתחום זה. בהיותו נחוש לכנס את שרידי מורשתם של חכמי תימן בתחום הקבלה הוא הקדיש לכך את מיטב שנותיו. במסעותיו אל זקני תימן ברחבי הארץ ליקט כתבי־יד והקליט ותיעד מסורות שבעל־פה. לדבריו מלאכתו זו נעשתה כדי לסייע לחוקרים 'לסלול דרך ומסילה להבנת חלק מתהליכי חדירת הקבלה לתימן והשתרשותה בה'.³

בעמל של שנים עלה בידי אפרים ללקט את אבני הבניין הנחוצות להעמדת תיאור מקיף של מקומה של הקבלה בתימן, נושא חיבורו האחרון 'אלוה מתימן יבוא', שכבר הזכרתיו לעיל, ואשר לדאבון הלב לא זכה לראותו יוצא לאור בחייו. נדבכיו של הבניין שבנה אפרים, ששת פרקי ספרו זה, משרטטים את קווי המתאר של הנושא ואף חודרים אל מעמקיו. פרק המבוא בספר מתאר את תהליך דחיקתה של המסורת הפילוסופית מפני הקבלה ועליית קרנה של הקבלה החל במאה השש עשרה. בעקבותיו בא פרק העוסק בהתמודדותם של חכמי תימן עם חדירת הקבלה ובפולמוס שניטש בין המצדדים בה למתנגדים לה. הפרק השלישי עוסק בספר 'הזוהר', יצירת היסוד של הקבלה, בדרכי לימודו של הספר בתימן ובמקום שתפס בשכבות שונות בציבור היהודי התימני. הפרק הרביעי דן ביחסי הגומלין שבין מנהג, קבלה והלכה, ומתואר בו בפירוט החותם שהטביעה הקבלה על ההלכה והמנהג. הפרק החמישי מוקדש לשירה שהתחברה בהשראת הקבלה. הפרק השישי, החותם את הספר, עניינו המחלוקת הגדולה שפילגה את יהודי צנעא בראשית המאה העשרים לשני מחנות, הדרדעים והעיקשים. אפרים הראה שהמחלוקת על הקבלה אפיינה את הקהילות היהודיות במרכז תימן, או ביתר דיוק בצנעא ובנותיה. אולם מחוזותיה הדרומיים של הארץ, דוגמת שרעב ואלחוגריה, היו ספוגים כל כולם בתורת הקבלה, ולא היה בהם מי שפצה פה וצפצף נגדה. אפרים הטעים שהחלל בחקר הקבלה בתימן בכלל ובדרום הארץ בפרט נובע גם מן החלל הגדול בחקר אזוריה הדרומיים של הארץ. מסיבות אלו ואחרות לא זכתה הקבלה לרפוס את מקומה בעבודותיהם של חוקרי תרבות תימן, וחקר הקבלה בתימן עודנו מצוי בראשיתו.

3 אפרים יעקב, אלוה מתימן יבוא: פרקים בתולדות הקבלה בתימן, ירושלים תשע"ו, עמ' 25.

יאים הם הדברים שבהם סיכם אידל, ממוריו המובהקים של אפרים, את תרומתו של אפרים לחקר הקבלה בתימן: 'כמו אבותיו התימנים, גם הוא פעל באינטנסיביות ובטוטליות, שמשמען פעילות בראש ובראשונה בעולם הקונקרטי. כך השתלבו בחייו שתי המגמות המרכזיות, והמתחרות זו בזו, בתרבותם של יהודי תימן. החיבור שלפנינו הוא תרומה משמעותית ביותר הן לחקר הקבלה כתופעה תרבותית הן לחקר תרבות היהודים בתימן'.⁴

ההערכה והאהבה שרחשו רבים לאפרים ניכרה היטב בשני מעמדות של התכנסות לזכרו שהגיע אליהם קהל רב של בני משפחה, עמיתים וחברים. ההתכנסות הראשונה נערכה באוניברסיטת בראילן לציון השלושים לפטירתו, והשנייה התקיימה באוניברסיטה העברית בירושלים – ביזמה משותפת של 'ארכיון הצליל הלאומי' ו'מכון בן-צבי' – במלאות שנה לפטירתו ולרגל הופעת ספרו על הקבלה בתימן. בשני המעמדות דיברו מוריו, תלמידיו, חבריו ובני משפחתו של אפרים והעלו קווים לדמותו רבת החן והחיוניות.

החלל שהותיר אחריו מורגש בהזדמנויות ובהקשרים רבים, והוא נעשה מוחשי ביתר שאת כשאני מגיע לגבעת רם, המקום שהיה ביתו השני של אפרים רוב שנות חייו. דמותו מרחפת וחופפת על המקום.

חבל על דאברדין ולא משתכחין!

מוגן בזכויות יוצרים